

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 2.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

RECITI
Budapest • 2013

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Felelős kiadó: az MTA BTK főigazgatója
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Pannónia Print Kft.

„Az Istenért kérlek, bocsásd el a Lázárt...”

A Névtelen *Comico-Tragoedia* második scénájának folklorizálódása

Bevezetés

A Névtelen szerzőtől származó *Comico-Tragoedia* a XVII. század legnépszerűbb magyar nyelvű dramatikus alkotásai közé tartozott. Közkeveltségét kiterjedt szöveghagyománya is jelzi: három nyomtatott kiadásán túl számos kézirat örökítette tovább szövegét; másolói között éppúgy szerepeltek protestánsok – reformátusok, evangélikusok és unitáriusok –, mint katolikusok. Második felvonása ponyvanyomtatványok közvetítésével folklorizálódott, a *dúsgazdagolás* vagy *ördögfarsang, ördögbetlehemes* kalendáriumi szokása pedig Szentegyházán még ma is őrzi emlékét.

A négy felvonásból álló, „rész szerint víg, rész szerint szomorú história” az erények és bűnök allegorikus vetélkedésének felvezetését követően három bibliai történet (1. a gazdag ember és a szegény Lázár: Lk, 16, 19–31; 2. a híres lator katonája: Mt 27, 3. a kegyetlen tisztartó ApCsel 22, 30–24,26) dramatizált példázatát viszi színre.

A három szentírási pretextus közül a legismertebb és leginkább elterjedt a szegény Lázár és a gazdag ember parabola. A Lukács-evangéliumban olvasható történet egy külön drámatípus kiindulópontjává vált, amely évszázados hagyományokat teremtett az európai irodalomban.¹ A Lázár-paraboláknak különféle típusai és fejlődési periódusai alakultak ki, a középkori Gazdag–Lázár dialógusoktól kezdve a XV–XVI. századi, reneszánsz típusú humanista Lázár-drámákon át egészen az allegorikus apparátust ismét előtérbe helyező barokk változatokig.² Részben ehhez a tradícióhoz kapcsolható a Névtelen szerző *Comico-Tragoediája* is: a darab második scénája lényegében a Lázár-drámák rövidített, miniatürizált változata.

1 Wolfgang Friedrich MICHAEL, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Frankfurt am Main–New York, Peter Lang, 1984, 51–52.

2 DÖMÖTÖR Tekla tipológiája: *A magyar Lázár-dráma nagyszabású előadásához*, FK, 1(1955), 414–415.

Az evangéliumi Lázár-történet gazdag utóéletének tükrében természetes jelenség, hogy a XVII–XVIII. század kéziratossága, valamint a hozzá szorosan kötődő ponyvakultúra és népi színjátszás egyaránt a *Comico-Tragoedia* második scénáját emelte ki mint a darab továbbhagyományozásának legfontosabb pillérét. A XVII–XVIII. századi énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek, valamint a népszerű olvasmányok terjesztésére szolgáló ponyvanyomtatványok az írásbeliség közegeiben, a Lázár-történetet folklorizáló ún. *dúsgazdagolás*, más néven *ördögfarsang*, *ördögbetlehemes* kalendáris szokása pedig a szóbeliségben örökítette tovább a névtelen szerző alkotását. S habár ezek az írásos és szóbeli adaptációk csupán a dráma második felvonásának rövidített és átdolgozott változatát közvetítették a populáris (olvasó- és néző)közönség felé, a szöveg továbbhagyományozásának gesztusával mégis a darab egészének emlékezetét tartották fenn, igazi „bestsellerré” avatva a barokk drámát.

A *Comico-Tragoedia* népszerűsége ellenére mégis meglehetősen talányos mű, s számos megoldatlan kérdés veszi körül a szöveg attribúciójától a pontos keletkezési időn át műfaji besorolásának és felekezeti irányultságának bizonytalanságáig. Ebből adódóan folklorikus utóélete sem kevésbé problematikus. Szerzőjének ismeretlensége miatt, továbbá a mű pontos filológiai adatainak hiányában aligha lehet egyértelműen rekonstruálni a második scéna önállósulását, majd különféle terjedési és variálódási folyamatait. A rendelkezésünkre álló források alapján egyrészt arra következtethetünk, hogy a *Comico-Tragoedia* népi-irodalmi hagyományozódása nem lineáris formában, sokkal inkább egy többcsatornás rendszer keretei között mehetett végbe. Másrészt ezt az összetett popularizálódási folyamatot egy igen kiterjedt, lezáratlan időintervallumban helyezhetjük el, ahol világosan elkülönül egy írásos és egy szóbeli folklór aspektus.

A második scéna vallás- és szüzsétörténeti háttéréhez a két legfontosabb adalékot az újszövetségi Szentírás és a középkori vetélkedések gondolati-nyelvi világából táplálkozó kora újkori Lázár-drámák adják. Vizsgálatuk elengedhetetlen annak a folyamatnak a felvázolásához és megértéséhez, hogy a szegény Lázár és a gazdag ember bibliai eredetű példázata hogyan formálódott dramatikus játékká, s került be az európai drámairodalomba – köztük a *Comico-Tragoediába* –, majd attól elkülönülve hogyan önállósult, variálódott és töltött be különböző folklór-funkciókat.

I. A bibliai előkép: *Példabeszéd a szegény Lázárról és a Gazdag emberről* (Lk 16, 19–31)

Az Újszövetség szinoptikus evangéliumai közül csak Lukácsnál szerepel a történet.³ A parabola a hűtlen intézőről, valamint a tíz leprásról szóló példabeszéd között bújik meg, szépen illeszkedve Jézus példabeszédei és az azokhoz kapcsolódó morális intések sorozatába.

A szegény Lázár és a gazdag ember története a bibliai parabolák hagyományos szerkezetét követi: a példabeszéd belső struktúráját tekintve két, egymástól világosan elkülönülő cselekménysor leírására terjed ki (Lk 16, 19–26 és Lk 16, 27–31),⁴ amely egy rövid, ám rendkívül erőteljes, szentenciaszerű kijelentéssel zárul:

Vala egy gazdag ember, bársonyba és bíborba öltözködő, és mindennap fényesen lakmározó. És vala egy Lázár nevű koldús, ki annak ajtaja előtt fekvék, rakva fekélyekkel, s kívánva jóllakni csak a morzsalékokból, melyek a gazdagnak asztaláról hullottak, de senki sem adá neki; még az ebek is eljövének, nyalván az ő fekélyeit. Lőn pedig, hogy meghala a koldús, és az angyalok által Ábrahám kebelébe vitették. Meghala pedig a gazdag is, és pokolban eltemették. Fölemelvén pedig szemeit, midőn a kínokban vala, látá Ábrahámot távolról, és Lázárt az ő kebelében; és kiáltván, mondá: Atyám, Ábrahám! könyörülj rajtam, és küldd el Lázárt, hogy vízbe mártván újjahegyét, enyhítse meg az én nyelvemet; mert

- 3 Fontos megjegyezni, hogy a Bibliában két Lázár is szerepel, s mindkét történetnek gazdag irodalmi, képzőművészeti és folklorikus utóélete van. Kettőjük személye azonban mégsem azonos:

1) A Betániai Lázár története János evangéliumában olvasható (Jn 11, 1–46), ennek értelmező ismertetése Edwin A. BLUM, *János evangéliuma = A Biblia ismerete kommentársorozat (Bible Knowledge Commentary)*, VI, *Máté–János*, szerk. John. F. WALVOORD, Roy B. ZUCK, Bp., KIA, 1997, 438–442. Mária és Magdolna testvére, akit halála után négy nappal Jézus feltámasztott („suscitatio Lazari”, „Lazar redivivus”). Alakjáról részletesen lásd: Walter PUCHNER, *Studien zum Kulturkontext der Liturgischen Szene: Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, I, 17–59. Puchner (is) megjegyzi, hogy a két Lázár története gyakran kontaminálódott egymással, különösen a középkori francia kultúrából kiinduló égei-tengeri és más népek hagyományában (i. m., 17, 114).

2) A szegény Lázár története Lukács evangéliumában olvasható (Lk 16, 19–31), ennek értelmező ismertetése: John A. MARTIN, *Lukács evangéliuma = A Biblia ismerete...*, i. m., 346–347. Cipruson a belpoklosok védőszentjeként tisztelik, s egész kultusza alakult ki. Az ő nevét viseli a Jeruzsálemi Szent Lázár lovagjai szerzetesrend is. Alakjáról lásd még: Otto WIMMER, *Handbuch der Namen und Heiligen*, Innsbruck, Tyrolia, 1966; E. FEIGL, *Der militärische und hospitalische Orden der heiligen Lazaristen von Jerusalem*, Wien, 1974.

- 4 A parabola strukturális és retorikai szempontú elemzését lásd: Ivan TSAO, *The parable of the rich Man and Lazarus (Lk 16, 19–31) – A Narrative Criticism*, CGST Journal Issue, No. 21 (2007).

gyötörtetem e lángban. És mondá neki Ábrahám: Fiam! jusson eszedbe, hogy elvetted a jókat életedben, és Lázár hasonlóképen a rosszakat; most pedig ez vigasztaltatik, és te gyötörtetel. És mindezek felett közöttünk és közöttetek nagy köz vagyon, hogy azok, kik innen át akarnak menni hozzátok, ne mehessenek, sem onnan ide át ne jöhessenek. És mondá: Kérlek tehát, atyám! küldd el őt atyám házába; mert őt atyámfia van, tegyen azoknak bizonytságot, hogy ne juszanak ők is e kínok helyére. És mondá neki Ábrahám: Van Mózesök és vannak prófétáik, hallgassák azokat. Amaz pedig mondá: Nem úgy, atyám, Ábrahám! hanem ha valaki a holtak közül hozzájok menend, bűnbánatot tartanak. Mondá pedig neki: Ha Mózeset és a prófétákat nem hallgatják, ha valaki a halottak közül feltámad sem hisznek. (Káldi György fordítása)

E mély morális üzenetű bibliai parabola, a vagyon helyes felhasználását és az emberi cselekedetek átgondolt, Istennek tetsző irányítását hirdetve⁵ a későbbi korok kulturális tudásanyagának szerves részévé vált.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk erről a folyamatról, ezáltal közelebb kerüljünk a különböző korszakok biblikus gondolkodásához és a Lázár-történet művelődéstörténeti vándorútjához, érdemes röviden áttekinteni a témával foglalkozó jelentősebb irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, különösképp egy középkori forrást, a *Hortus Deliciarum*ot. A Herrad von Landsbergtől⁶ származó florilegiumban⁷ a szegény Lázár és a Dúsgazdag bibliai parabolájáról egy latin nyelvű prédikáció olvasható, amelyet három igényesen kidolgozott és részletes ábrázolásra törekvő miniatúra előz meg. Az 1175 és 1185 között keletkezett kéziratos gyűjtemény a Biblia történeteinek, a patrisztikus tekintélyek értekezéseinek és a középkori enciklopédiák egyes részeinek kompilációjaként a XII. század legjelentősebb alkotásai közé tartozott. Elsősorban a kolostori oktatás céljait szolgálta, de miniatúráinak motívumkészlete és ábrázolásmódja révén a későbbi ikonográfia alakulását is jelentékenyen befolyásolta. Emiatt a különféle teológiai, filozófiai, irodalmi és természettudományos témák korabeli megítéléséről rendelkezésünkre álló középkori források egyik legfontosabbikaként tekinthetünk rá.⁸

5 A parabola részletes elemzése: Arland J. HULTGREN, *The Parables of Jesus: A Commentary*, Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002, 110–118. Történeti háttéréről: Ronald F. HOCK, *Lazarus and Mycillus: Greco-Roman Backgrounds to Luke 16:19–31*, *Journal of Biblical Literature*, 106(1987), No. 3, 447–463.

6 William TURNER, *Herrad of Landsberg = The Catholic Encyclopedia*, VII, ed. Charles G. HERBERMANN, Edward A. PACE, Condé B. PALLEN, Thomas J. SHAHAN, John J. WYNNE, New York, The Encyclopedia Press, 1913, 294.

7 *The Hortus Deliciarum of Herrad of Hohenbourg* (Landsberg, 1176–96): *A Reconstruction*, ed. Rosalie GREEN, Michael EVANS, Christine BISCHOFF, Michael CURSCHMANN, London, Warburg Institute–E.J. Brill, 1979.

8 Részletesen lásd *uo.*

A 123. lap három miniatúráján a szegény Lázár életének ciklikus megjelenítése látható. Az első kép (175; 1. kép) a Gazdag lakomáját ábrázolja, a bőség és gazdagság attribútumaival. Feltűnő, hogy a gazdag ember és felesége díszes öltözetben ülnek az asztalnál, s fejükön koronát viselnek, mintha királyok lennének. Velük szemben a szegény Lázár rongyos öltözetben és testén fekélyekkel elborítottan kuporodik a földön, sebeit pedig kutyák nyalogatják. A következő miniatúra (176; 2. kép) a Gazdag és Lázár halálát jeleníti meg párhuzamosan. Előbbinél két ördög, utóbbinál pedig Angelus reprezentálja a túlvilágot, s előre utal a két figura halál utáni sorsára. A történet záró illusztrációján (177; 3. kép) Ábrahám kebelének, vagyis a Paradicsomnak a szimbolikus ábrázolása és a lángnyelvek között senyvedő Gazdag szenvedése látható.

Ezek a miniatúrák mint a bibliai történet érzéki tapasztalásának képi reprezentációi egyfelől a parabola alapszituációjának intenzívebb átéléséhez segíthetnek hozzá a *Hortus Deliciarum* olvasóit. Másfelől a florilegium következő lapján olvasható prédikáció kiegészítőiként szolgálhattak: a prédikáció több olyan megjegyzést tartalmaz, amely e képek valamely elemére utal, vagy legalábbis feltételezi a prédikáció és miniatúra egyidejű használatát. A Lázár-történet illusztrációin ugyanis gyakran az evangéliumi leírásban nem szereplő, annak csupán valamely mozzanatából levont következtetéseket láthatunk.⁹

A miniatúrákat követő prédikáció a Gazdagról és Lázárról (*De divite et Lazaro, in Speculo ecclesie*)¹⁰ a *Hortus Deliciarum* megjelölése szerint a *Speculum ecclesie*-ből származik, amelyet Honorius Augustodunensis írt 1100 és 1110 között.¹¹ Ennek a gyűjteménynek a pünkösdi utáni első vasárnapra szóló beszédéből való az a részlet, amely a *Hortus Deliciarum* 124r (420) lapján olvasható. A bibliai történet rövid ismertetése után a prédikáció a parabola moralizáló értelmezését adja. A szöveg erkölcsi példaadása a Gazdag és Lázár tulajdonságainak ellentétére (gazdagság – szegénység) és az ahhoz rendelt szentenciákra épül.¹² Majd az általános érvényű bölcselkedő gondolatok szimbolikus értelmet

9 A miniatúra a Gazdagot királyként ábrázolja, a fején koronával. A bibliai szöveg azonban nem említi, hogy királyi rangban állt volna, bár a *bíbor* és a *patyolat* öltözet utal(hat) rá. („Volt egy gazdag ember. *Bíborban és patyolatban járt*, és mindennap nagy lakomát rendezett.”). A prédikáció szerzője is felhívja a figyelmet erre az összefüggésre, majd hozzáteszi, hogy az evangéliumi leírás vélhetően azért csak utal a Gazdag királyi rangjára, de nyíltan nem nevezi annak, mert alá volt vetve bűneinek, torkosságának és állati vágyainak szolgálat, ezért csak embernek nevezhető. Hasonlóképp azért nem árulja el a Biblia a Gazdag nevét sem, mert bűnei miatt nem szerepel az Élők könyvében az igazak között. Ellenben Lázár pontos megnevezést kap, ő ugyanis az igazak közé tartozik és szerepel az Élők könyvében az igazakkal együtt.

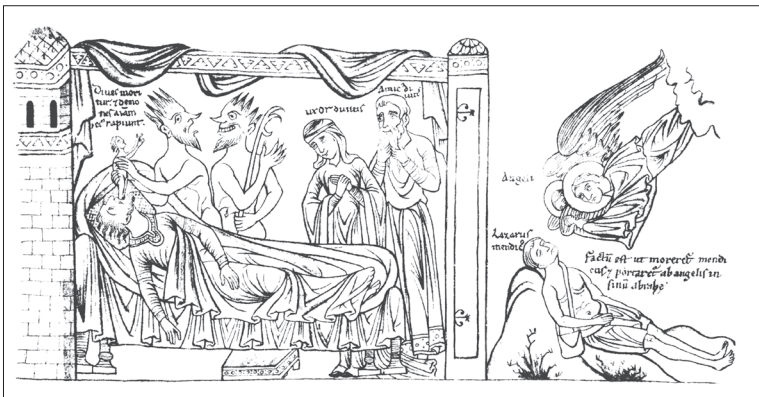
10 Fol. 124r (420).

11 V. I. J. FLINT, *Honorius Augustodunensis = Authors of the Middle Ages: Historical and Religious Writers of the Latin West*, cur. P. J. GEARY, Aldershot, 1995, II, 89–183.

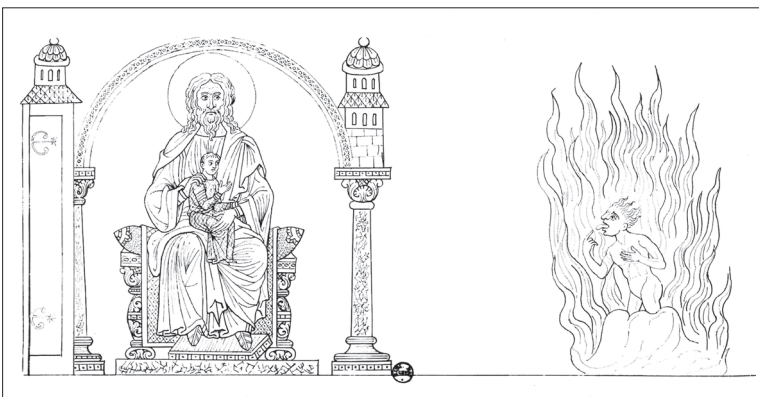
12 Pl. „Jegyezd meg, hogy az keresi igazán nyelvével a hűvösülést, akit minden tagjában meg-

1. kép. Fol. 123r (175)

2. kép. Fol. 123v (176)

3. kép. Fol. 123v (177)

A Hortus Deliciarum miniatúrái a Szegény Lázár és a Gazdag ember példázatáról

is nyernek, a bibliai történet epizódjai és motívumai a korabeli társadalmi és ideológiai nézetek szerint kapnak különféle konnotációkat és átvitt értelmet.¹³ A prédikációban ezáltal a kollektív moralizálás szándéka mellett a parabola aktualizálhatósága is érvényre jut.

A szegény Lázár és a gazdag ember evangéliumi története állandó ihlető forrást szolgáltatott a következő korok írói és képzőművészei számára is, mindenekelőtt erős didacticizmusával, magának a fabulának a közkedveltségével és a halál utáni lét perspektíváinak felvillantásával. Másfelől a parabola illusztratív motívumaival is erősen befolyásolta a szerzők témaválasztását. Az evangéliumi leírás több olyan költői képet, motivikus elemet is tartalmaz, amelyek a későbbi századok irodalmi alkotásaiban és festményeinek kompozícióiban tűnnek elő, csupán néhányat említve: Chaucer *Canterbury meséi*-nek egyik darabjában (*A porkoláb meséje*), Bonifacio Veronese (1487–1553), Lodovico Pozzoserrato (1550–1605), Frans Francken (1581–1642), Hendrick ter Brugghen (1588–1629) festményein, Balassi Bálint 47. énekében (*Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról*), a bázeli székesegyház szentélyének pillérfejezetén, a bambergi dóm királykapuján vagy akár a bihari Sítér református templomának freskóciklusán. *Ábrahám kebele, Lázár uja* és a hozzá kapcsolódó *egy csepp víz*, valamint a köztük meglévő *áthidalhatatlan közbevetések, szakadékok* topikus elemekként idézik fel a Lukácsnál olvasható parabola moralizáló cselekményét.

A magyar népi vallásosság szájhagyomány útján terjedő epikus kincsének gyűjteménye, az ún. *Parasztbiblia* is tartalmazza a Szegény Lázár és a Dúsgazdag evangéliumi történetét. A Lammel Annamária által közölt – erősen folklorizálódott – szövegváltozat¹⁴ hű tükre annak a folyamatnak, hogy a bibliai gyökerű evangéliumi parabola miként variálódott a nép ajkán az elmúlt évszázadok során, s hogyan erősödtek fel benne azok a vonások, amelyek az

égetett a tűz.”; „Akinék tehát Isten megengedte az evilági gazdagságot, óvakodjon, hogy a gazdagság ne őket birtokolja mint szolgát, és ne hurcolja őket az igazi [lelki] gazdagságtól mentesen a pokolra, mert súlyos bűn a gazdagságot rossz célra fordítani.” Saját fordítás.

13 „A gazdag, aki bíborba és gyolcsba öltözött, a királyságával és papságával dicsekedő zsidó népet szimbolizálja, mert a bíbor által értjük a királyságot, a gyolcs (byssus) által pedig a papságot. A szegény Lázár a nem zsidó népet reprezentálja, akiket a bűnök fekélyei sebeztek meg. A Lázár sebeit nyalogató kutyák az apostolok, ők ugyanis Isten kutyái, akik megismertették Isten törvényét, a Szentírást az azt nem ismerő szegényekkel, s a bűnök fekélyeit a bűnbánat orvosságával gyógyították. Lázár holtan Ábrahám ölébe került, a gazdag viszont a pokolba lett temetve. Mivel sok hívó jön majd keletről és nyugatról, Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal együtt a mennyek országában nyugszanak majd; a hitszegő zsidók viszont ki lesznek dobva a külső sötétségbe, mivel nem hittek sem Mózesnek, sem a prófétáknak, sem a Krisztusnak, aki feltámadt a holtakból.” Saját, értelmező fordítás.

14 *Lázár és Dúsgazdag* (Nyisztor Bertalanné János Rozália, sz. 1897, Székelykeve, Temes m., rk.; gyűjt. Lammel Annamária, Majos, Tolna m., 1983) = LAMMEL Annamária, NAGY Ilona, *Parasztbiblia: Magyar népi biblikus történetek*, Bp., Osiris, 2001², 177.

elrettentés és félelemkeltés hangsúlyozásával az erkölcsök megjobbítását voltak hivatottak szolgálni.¹⁵

II. A Lázár-drámák hagyománya és a *Comico-Tragoedia* második scénája

II.1. A bibliai Lázár-történet elterjedésében és népszerűsítésében a drámairodalom kiemelkedő szerepet játszott. E műnem keretei között jutott leginkább érvényre az a – már az evangéliumi leírásban is megfigyelhető – komoly oppozíció, amely a fősvény Gazdag és a csupán egy morzsalékért könyörgő szegény Lázár jelleme között feszül.

A két figura ellentétét élesen ütköztették a XII–XIII. század dramatizált dialógusai, amelyek a bibliai történetet a Gazdag és egy vele szemben felléptetett másik fél (nincstelen Lázár vagy a Halál) közötti vetélkedés formájában idézték fel. A kora újkori Lázár-drámák létrejöttéhez mindenekelőtt a középkori certameneknek ez a csoportja szolgált alapul. A másik fontos előzményt a késő középkori allegorikus moralitások jelentették: az angol *Everyman*-, illetve a németalföldi *Elckerlijck*-dráma, a műfaj két legismertebb és legkedveltebb példája, a cselekmény kiterjedtebb kompozícióba foglalásával, valamint a hangsúlyozott moralizáló szándék mögé rejtett társadalombírálat megfogalmazásával szolgáltatott közvetlen előképet a XV–XVI. századi reneszánsz, humanista Lázár-drámák újszerű dramaturgiai megoldásaihoz.¹⁶

15 A Parasztbibliában olvasható szöveg a szegény Lázárról és a Dúsgazdagról a „Szent Bibliából a magyar folklórra bekerült narráció”. Lammel Annamária és Nagy Ilona találóan állapítja meg az ilyen típusú szövegekről, hogy a „Bibliában elbeszélte történet és a paraszti világ kölcsönös egymásrahatása révén születtek meg. Tehát egyrészt megjelenik a falu a maga antropológiai valóságában, másrészt a biblikus történet mélystruktúrája, mint a folklór narráció külső szövegforrása [...]. A parasztság körében él egy mitologikus 'folklór biblia', amely nem a távoli, nehezen megérthető világba helyezi a bibliai történeteket vagy a bibliai szereplőkhöz kötődő narrációkat, hanem gyakorta saját környezetébe helyezi át azokat [...]. A biblikus narrációk létrejötte a szövegek forrása [Biblia, apokrif hagyomány, egyházi nem biblikus hatás, mitológia stb.] és a belső forrásként számításba vehető, a elbeszélők által ismert paraszti világ, kultúra és saját énjük, egyéniségük, alkotó tehetségük közti alakító folyamatok egymásra hatásának függvénye [...]. Az írott forrásokhoz képest azonban a népi szövegek a különbözőség fokozatainak reprezentálásával tűnnek ki. Nem az eredeti források 'népies' újramesélései, hanem a Biblia más és más szintű adaptációi, amelynek egyik oka éppen a Bibliában ábrázolt világ és a paraszti valóság különbözősége. A kétféle kulturális rendszer ütközéseinek következtében a szövegek transzformációs folyamatok keresztül jönnek létre.” LAMMEL ANNAMÁRIA, NAGY ILONA, *Transzformációs folyamatok a magyar néphagyományban élő biblikus történetekben*, Ethnographia, 97(1986)/1, 2–3.

16 A témáról összefoglalóan: Stephen L. WAILES, *The Rich Man and Lazarus on the Reformation Stage: A Contribution to the Social History of German Drama*, Selinsgrove, Susquehanna University Press, 1997; Hans Heinrich BORCHERDT, *Das europäische Theater im Mittelalter und in der Renaissance*, Leipzig, J. J. Weber, 1935; Wilhelm CREIZENACH, *Geschichte des*

A késő középkori *Akárki-drámák* jellemkezelésének legfőbb sajátossága az anonimitás és az ezáltal hangsúlyozottabban érvényre jutó kollektív moralizálás, magának a bűnnek és a bűnösségnek az erőteljes reprezentációja volt. A kora újkori Lázár-parabolák viszont épp a figurák individuális vonásait erősítették fel, és személyesen is átélhetővé tették az olvasó számára az evangéliumi történet moralizáló cselekményét.¹⁷ A szegény Lázár és a fősvény Gazdag személyiségjegyeinek hangsúlyozása, illetve a Gazdag figurájának akár nevesített megjelenítése¹⁸ az egyéni ájtatosság és bűnbánatra intés prédikátor(költő)i szándéka mellett lehetőséget adott a szerzőknek arra is, hogy műveikben kibontakoztassák a korszak retorikai kultúráját. A költői képek és különféle alakzatok markáns jelenlétén túl a kora újkori Lázár-drámák nyelvi-retorikai aspektusának egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy az antitetikus szerkesztésmódot a középkori mintáknál kiterjedtebben és erőteljesebben érvényesíti. A másik fő szervezőelvet a szereplők beszédét formáló retorikai fogások kifinomult alkalmazása, mindenekelőtt a személyiségüket tükröző kifejezőmódjukon átszűrődő érzelmek, affektusok hatáskeltő funkciója jelentette.

A középkori előzmények tudatos felülmúlása és az ezzel párosuló erős retorizáltság a XV–XVI. századi Lázár-parabolák drámatípusának megszilárdulására utal. Ezt jelzi továbbá azoknak a – bibliai parabola cselekményéből elvont – topikus motívumoknak a rendszerré szerveződése és állandó előfordulása is, amelyek a kora újkori Lázár-drámák alapvető ismérvei lesznek. Ezeket az elemeket Binder Jenő gyűjtötte össze tanulmányában, 12 pontban határozva meg számukat.¹⁹

II.2. A *Comico-Tragoedia* második scénája a fenti jellegzetességeket mutató reneszánsz Lázár-drámák csoportjával mutatja a legszorosabb kapcsolatot. Noha a darab pontos műfaji besorolása bizonytalan, s műfaji kategóriája sem eldöntött, ám vitathatatlan a második scéna tematikus, de a stílus és az allúziók szintjén is megfigyelhető szoros közelsége a kora újkori Lázár-parabolákkal, hiszen

neueren Dramas, I, Mittelalter und Frührenaissance; II–III, Renaissance und Reformation), Halle, Max Niemeyer, 1911.

- 17 Leopold KRETZENBACHER, *Die steirisch-kärntischen Prasser- und Hauptsündenspiele: Zum barocken Formwandel eines Renaissancethemas und dessen Fortleben im Volksschauspiel*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 50(1947), 70–72, 80.
- 18 A Gazdag nevének problematikájáról kapcsolatban lásd: Henry J. CADBURY, *A Proper Name for Dives: Lexical Notes on Luke-Acts VI*, Journal of Biblical Literature, 81(1962)/4, 399–402.
- 19 1. A gazdag dicsekvése, 2. Angelus intő szavai, 3. Uxor divitis, 4. Servus divitis, 5. A lakoma egyes mozzanatai, 6. Mors (a gazdag hirtelen rosszsulléte), 7. Angelus és Daemones versengése a bűnös lelkéért, 8. A gazdag pokolbeli gyötrelme, 9. Lessus divitis infernalis, 10. A két paraszt fellépte, 11. Mors dicsekvése, 12. Az erények és bűnök allegóriája. – BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, EPhK, 22(1898), 228.

a jelenet genezisében a korszak népi-kulturális emlékezetét átító biblikus gondolkodásának általános kontextusa mellett a Lázár-drámáknak volt a legfontosabb szerepe.

A darab második felvonása egy önmagában is teljes, dramaturgiai kerek, befejezett egységet alkot, kiemelkedően sok kultúrtörténeti toposz és irodalmi allúzió alkalmazásával, s a bibliai és teológiai mintákhoz való erőteljes kötődéssel. Megtalálhatók szövegében egyfelől azok a topikus elemek, amelyeket Binder Jenő a XV–XVI. századi reneszánsz Lázár-parabolák közös motívumai-ként mutatott ki. Másfelől konkrét lexikális egyezések és dramaturgiai párhuzamok is megfigyelhetők az európai Lázár-drámákkal.²⁰ Nagyon is indokolt tehát Lázár-drámának, vagy legalábbis e műfaj típus rokonának tekinteni a Névtelen *Comico-Tragoedia* második scénáját. S az sem kizárt, hogy a dráma ezen része valamely német vagy latin nyelvű Lázár-parabola – részleges vagy akár teljes – fordításával keletkezett.

A darab szentírási pretextusokra épülő jelenetei közül itt érezhető legerősebben a bibliai előkép (Lk 16, 19–31) jelenléte. Míg a további két scénában csupán elszórt utalásokat találunk a megfelelő bibliai történetekre, s így ezek az olvasó számára akár impliciten is maradhatnak, a szegény Lázár és a gazdag ember történetét dramatizáló felvonás rendkívül hűen követi újszövetségi előzményét. A négy actusra tagolódnó scéna az evangéliumi leírás minden cselekményegységét tartalmazza, bár eltérő arányban. Ezáltal a dráma barokkos címadásának (*De Divite Purpurato et Paupero Lazaro*) emlékezetbe idézése nélkül is teljesen nyilvánvaló és bizonyos, hogy mely szentírási parabolára reflektál itt a szerző.

A korszak élénk eszkatológiai érdeklődésének és a szerzőknek az olvasók morális figyelmének felkeltésére irányuló szándékának megfelelően a scéna leginkább kidolgozott része a Gazdag pokolbeli szenvedése. A halál utáni, infernóbeli lét bemutatása nemcsak a legerjedelmesebb leírást kapja a bibliai történet elemei közül, de egyúttal ez a rész táplálkozik a legtöbb forrásból.

Dives mérhetetlen kínokkal teli bűnhődése, amely a dantei ellenbüntetés (*contrapasso*) logikáját követi, valamint az emberi lealacsonyodását jelző, helyenként egészen (ön)ironikussá váló siralma és szánakozása nagyon hasonló más barokk szerzők túlvilágot ábrázoló alkotásainak strukturális és nyelvi-stilisztikai megoldásaihoz. Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusa* és a *Tintinnabulum Tripudiantium* című verses *ars moriendi* rendkívül részletgazdag leírást ad a gyarló test haláláról és a pokolban várható kínok rettenetéről. Fiátfalvi György *Pokolbeli látomásában* hasonlóképp elképesztő és iszonytató képekkel számol be alvilágának büntetőapparátusáról és az ott elszenvedett változatos gyötrelmekről és megpróbáltatásokról.

²⁰ Ezeket lásd *uo.*, 19–43, 97–111, 221–323.

Ugyancsak a *büntetés mint elrettentés*, valamint a rendkívül *naturalisztikus, bestiális jegyekkel történő leírás mint félelemkeltés* eszközt és elvét alkalmazza a Névtelen szerző is. Költői leírásai – Nyéki Vöröshöz és Fiátfalvihoz hasonlóan – jelentősen felülmúlják a középkori vizionárius irodalom szolgáltatta előképet, s barokk módon, a félelem affektusának felerősítésével és a minél nagyobb mértékű rettenetkeltés morálfilozófiai szándékával rekontextualizálják azokat. Eközben számos további intertextuális kapcsolódást is kijelöl – pontos lexikális egyezések és motivikus hasonlóságok formájában – a halálköltészet más alkotásaival is.²¹

Érthető tehát, hogy a főként érzelmekre apelláló, az olvasók értelmi meggyőzése helyett a képzeletükre hatni igyekvő népies barokk kultúra megfelelő olvasmányra talált a *Comico-Tragoedia* második scénájában, s a Névtelen szerző alkotását előszeretettel közvetítette tovább a folklór irányába. Elsőként a különböző kéziratos énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek szerzői kezdték el másolni a darab második scénáját, majd nem sokkal később már nyomtatás útján, ponyvakiadványokon is olvashatóvá vált a Névtelen *Comico-Tragoedia* Lázár-felvonása.

A szűkebben értett irodalmi regisztertől eltávolodó hagyományozódás természetesen maga után a szöveg variálódását, s különböző szintű és formájú változását, alakulását. A folyamat legmagasabb szintjét, vagyis a *Comico-Tragoedia* folklorizálódásának végpontját a szóbeliség közegébe való átkerülés jelentette. Az eredetileg *írott* textus *hangzó* (recitált és énekelt) szöveggé, maszkos alakoskodássá adaptálása változtatta meg leginkább az eredeti mű arculatát, formáját, funkcióját.

III. A folklorizálódás különböző formái és szintjei

A kutatás jelenlegi állása szerint a *Comico-Tragoedia* 1607 és 1646 között keletkezhetett.²² A XVII. századból három nyomtatott kiadása ismert,²³

21 Például *Pesti György Haláltánc-énekével* és az *Ének a Gazdagrul c. verssel*.

22 A *terminus ante quem*et a *Comico-Tragoedia editio princeps*ének, vagyis az 1646-os váradi kiadásnak az időpontja jelenti (címléírását l. a következő jegyzetben), a *terminus post quem*et pedig az első scéna első actusához tartozó nótajelzésnek a *Vásárhelyi daloskönyvből* való eredeztetése adja, vö. DÉZSI Lajos, *Comico-tragoedia című moralitásunk koráról*, BpSz, 118(1904), 383–397.

23 1) *Comico-tragoedia, conatans scenis quator quarum* 1. de Virtute et Vitio, 2. de Divite purpurato et Paupero Lazaro 3. de Milite scelerato 4. de Praefecto tyranno (agit), Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1646. RMK I. 787b, Sztripszky I. 191, RMNY 2157. Mikrofilm: OSZK FM2/2213. 2) Lőcse, Brewer S., 1683, (36) lev.–8r, RMK I. 1305, mikrofilm: FM 2/2309. 3) Kolozsvár, Misztótfalusi Kis M., 1699 (27///I lev., 1 fm.–8r.), RMK I. 1539, mikrofilm: FM2/094.

amelyet még további XVIII. századi lenyomatok követtek.²⁴ A darab azonban minden bizonnyal nem, vagy legalábbis nem elsősorban nyomtatott kiadásainak köszönhető népszerűségét. Az 1660–1670-es évektől kezdve számos kéziratos másolat született a dráma egyes részleteiről, egy esetben egészéről is.

A másolás mint mediális csatorna, mint az irodalmi művek továbbhagyományozásának egyik eszköze mindig egyéni, személyhez kötött, ebből adódóan önkényes folyamat: a szöveget esetenként szabadon kezeli, teret enged a másoló egyéni ízlésének, elképzelésének és az esetleges hibáknak, tévesztéseknek, olykor akaratlagos változtatásoknak is. Onnantól kezdve tehát, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénája kéziratos formában, majd ezekből merítve ponyva-nyomtatványokon is olvashatóvá vált – a cím, a forma, a műfaj és egyes szöveg-egységek erőteljes megváltoztatásával vagy épp hozzátoldásával nemritkán már jelentősen eltávolodva az eredetitől –, a Névtelen szerző alkotása a populáris hagyománylánc részévé vált. Csörsz Rumen István szavaival a „közköltészet létmódjával azonosan terjedő, variálódó népszerű irodalmi alkotássá”.²⁵

Küllős Imola nagy hatású monográfiájában a kora újkori közköltészetnek három forráscsoportját különböztette meg: 1) kéziratos énekeskönyvek és verses kéziratok; 2) olcsó nyomtatványok (ponyvák és kalendáriumok); 3) iskolai színjátékok (és kalendáris népszokások).²⁶ A *Comico-Tragoedia* folklorizálódás útjára lépő szöveg-egységei – többnyire a második scéna vagy annak valamely részlete – mindhárom popularizáló regiszterben fellelhetők.

III.1. Kéziratos énekeskönyvek és gyűjteményes kötetek

A dráma szövegét tartalmazó kéziratos források közül Kájoni János *Latin–magyar versgyűjteménye* (1659–1677)²⁷ áll a legközelebb a Névtelen szerző eredeti

24 *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, H. n. 1748; *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, H. n., 1756; *Comico tragoedia, constans scenis quatuor: Azaz négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomoru historia*, Vác, Ambro Ferenc, 1783.

25 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 9.

26 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 53.

27 KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677 k., Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250, fotómásolat (részleges): MTAK Ms 11.027/3–6, f.23–26, f.820–900. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, I. 7.

alkotásához. Az 1980-ig lappangónak tételezett, majd a csíksomlyói ferences kolostortemplom Mária-szobor talapzatából előkerült kézirat²⁸ ugyanis a darab egészét tartalmazza.

A dráma *Comico-Tragoedia Constans scenis quatuor* felirattal olvasható a 75–97. lapokon, vallásos tartalmú énekek, himnuszok között.²⁹ Kájoni vélhetően jó érzéssel ismerte fel a darabban rejlő értékeket, s ez vezérelhette abban, hogy a Névtelen szerző alkotásának egészét lemásolja, holott a drámaszöveg nem is illeszkedik szorosan a 883 latin és 220 magyar – többségében egyházi – ének közé. Forrása valószínűsíthetően a *Comico-Tragoedia* editio princepsé, az 1646-os váradi kiadás lehetett, habár ez nincsen feltüntetve a kéziraton, és maga a forrás sem áll a rendelkezésünkre, csupán a belőle fennmaradt három levélnyi töredék.³⁰ Ebből adódóan az eredeti szöveg és a kézirat másolat közötti változások, eltérések sem ellenőrizhetők. A dráma későbbi (1683: Lócse, 1699: Kolozsvár) kiadásaival összevetve azonban jól látható, hogy Kájoni viszonylag hűen követi forrását, s radikális tartalmi vagy jelentésbeli változtatásokat, kihagyásokat, bővítéseket nem tesz; másolata mindössze fonetikai és apróbb lexikai szintű eltéréseket mutat. A *Comico-Tragoedia Kájoni-Hymnariumban* lejegyzett változata tehát a folklorizálódás folyamatának csupán a legelső, legkezdetlegesebb szintjére kínál példát; sokkal közelebb áll a Névtelen szerző eredeti alkotásához, mint a dráma későbbi tényleges folklórváltozataihoz.

Érdekes azonban, hogy Kájoni a *Comico-Tragoedia* második scénájából a *Gazdag Pokolbeli siralmát* (annak első sorát kiemelve) *Ó, búlátott, sok kint vallott gyarló testem* kezdettel önálló versként is felvette *Cantionale Catholicum*ába, amelynek első, 1676-os kiadásában már szerepelt a költemény.³¹ Szövege meg-

sz., 100, továbbá STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002², 102. sz.

28 MUCKENHAUPT, *i. m.*, 11–18, a két 1980. és 1985. évi könyvlelet leírásai *uo.*, 19–26, 27–36.

29 Előtte: *Puer nobis nascitur de pura Virgine* Gyermek nekünk születek tizta nemes szüztül (73), utána: *Porrá váló, jaj elmúló életem...* (Pataki Anna éneke, 98).

30 A *Comico-Tragoedia* váradi kiadásából egészen pontosan az első füzet 1. és az ezzel összefüggő utolsó, 8. levelének alsó fele maradt fenn két darabban, valamint az első füzet 7. levelének egy töredéke, amelyeken a címlap alsó fele olvasható az impresszum adataival, továbbá az első jelenet (scena) öt felvonása (actus) és a megjelenítendő szereplők nevei, ill. a dráma 310–321, 339–350, 368–380 és 398–410. sorai.

31 KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676, MTAK RM I. 4^r 316. (RMK I 1188), 729. (Az MTAK példányának 537–786. lapjai hiányoznak, ezért az 1719-es kiadást használtam: MTAK 522. 808, 630–633: *Infernus, Pokol felirattal A Gazdag siralma: Oh bú-látott, sok kinvallott, gyarló testem!* stb.) Kiadása: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum, Petrás Incze János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1192–1195. (795. sz.) Az 1676-os kiadásban azonban szerepel még a Szegény Lázár és a Gazdag ember bibliai történetének prédikációszerű elbeszélése, ez azonban valószínűleg nincs szövegszintű kapcsolatban a *Comico-Tragoediával*, 517–519: *De divite et Lazaro (Keresztyén népek, szükség minékünk) = uo.*, 914–916. (614. sz.)

egyezik a *Comico-Tragoedia Hymnarium*ban olvasható változat megfelelő részletével; közös forrásuk, amint arra Jénáki Ferenc is rámutatott,³² minden bizonnyal a dráma editio princeps, az 1646-os váradi kiadás lehetett.

A drámának ugyanezen részlete, szintén *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem* kezdettel megtalálható Szőlősy Benedek jezsuita 1675-ben, Szelepcsényi György esztergomi érsek pártfogásával megjelentetett kancionáléjának 188. lapján,³³ valamint a *Mihál Farkas-kódex* 25a–27b lapjain is,³⁴ amelyet a gyűjteményes kötet szerzője a kézirat bejegyzése szerint 1687-ben másolt le. Illyés István *Sóltári és Halottas Énekek* című gyűjteménye (1693)³⁵ és az 1700–1725 között keletkezett *Écsi-énekeskönyv*³⁶ csakugyan tartalmazza a *Comico-Tragoedia* Divesének *Pokolbeli siralmát*, továbbá XVIII. századi aprónyomtatvány formájában (1786) is fellelhető a költemény.

Alszeghy Zsolt megállapítása szerint a Gazdag *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem* kezdetű siralma Kájoni *Cantionaléjából* terjedt tovább és került be a későbbi katolikus énekeskönyvekbe.³⁷ Ennek a meglátásnak a vonalán tovább haladva, ha nem is minden kétséget kizáróan állítható, de legalábbis feltételezhető, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénáját (*De Divite purpurato et paupero Lazaro*) önálló alkotásként kezelő ponyvairodalmi hagyománynak pedig Kájoni *Hymnariuma* lehetett a kiinduló forrása.

Ezt a feltevést azonban valamelyest bizonytalanná teszi Petrovay Miklós *énekeskönyve* (1670–1672),³⁸ amely újabb adalékkal szolgál a *Comico-Tragoedia* Lázár-scénájának folklorizálódásához. A református nemes kézírata a 151b–160 lapokon tartalmazza a darab második felvonását, ám itt még nem ér véget a Névtelen szerző alkotása, mivel Petrovay lemásolta a harmadik scéna szövegét is (161a–167a). Hogy a teljes darabból miért éppen ezt a két részletet választotta ki és vette fel gyűjteményébe, nem tudjuk; énekeskönyvének keletkezési idejét (1670–1672) figyelembe véve azonban lehetséges, hogy a *Comico-Tragoedia* má-

32 JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1914, 29, 52–53.

33 *Ó, búlátott, sok kínt vallott gyarló testem... = Cantus catholici (Editio Szelepcsényiana)*, Nagyszombat, 1675, 188. OSZK RMK I, 1183a, leírása: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 15/B), 67–78.

34 *Mihál Farkas-kódex* (1677–1687); OSZK Oct. Hung. 482.

35 *Az elkárhozott Dus-Gazdag Lelkének kesergése: Oh! bú-látott, sok ként vallott gyarló testem: Melly nagy kinban, siralomban érted estem. Éjjel nappal, jajgatással, magam tsak vesztem, silleszttem*, 188 sk. (kottával együtt).

36 *Écsi énekeskönyv* (1700–1725), Pannonhalma, Főapátsági Kvt. 10a E 29/3. Mf: OSZK FM 1/2187, 11–16: *Ó búlátott, sok kínt vallott gyarló testem...*

37 ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 26(1916), 18.

38 *Petrovay Miklós-énekeskönyve* (1670–1672), Kolozsvár, Akadémiai Kvt. (ref. koll.) 1526. sz. Mf: MTAK A 135/I, 368/IV. és 220/II. (Pótlás.)

sodik scénájáról készült későbbi ponyvanyomtatványok Petrovay másolatából is kiindulhattak – habár kétségtelen, hogy Kájoni *Hymnariuma* sokkal népszerűbb és elterjedtebb volt a korszakban. A Lázár-jelenet folklorikus utóélete szempontjából nem zárható ki tehát a *Petrovay-énekeskönyv* hatása sem, főképp a protestáns területeken.

A Kájoni- vagy a Petrovay-féle másolat elsődlegességének a szöveg változásának, módosulásának, a variánsképződésnek a szempontjából nincs meghatározó jelentősége, hiszen forrásuk nagy valószínűséggel ugyanaz lehetett: a *Comico-Tragoedia* 1646-os váradi kiadása. A szöveg hagyományozódásában elfoglalt sorrendjük és helyük sokkal inkább a popularizálódás folyamatának minél pontosabb rekonstruálása miatt fontos. Noha a számos változat szövevényéből ez még nem bontható ki teljes bizonyossággal, de a folklorizálódás típusa, jellege és erőssége leírható. Míg a darab *Kájoni-Hymnariumban* olvasható változata e folyamatnak csupán kezdeti stádiumát képviseli, hiszen a gyűjtemény a dráma egészét tartalmazza, mindössze kisebb fonetikai és lexikális szintű eltérésekkel, a későbbi kéziratos változatok a variánsképződésnek már előrehaladottabb, magasabb szintjeire utalnak. Ezeknél a másolatoknál a fonémák megváltoztatása által okozott lexikai variálódás mellett a legszembetűnőbb módosulás a formaváltás.

Petrovay Miklós, Mihál Farkas, Szőlősy Benedek, Illyés István és Kájoni is *Cantionaléjában* az általuk lemásolt drámarészlet(ek)en egyrészt jelentéktelennek tűnő, apró fonetikai, fonematikai változtatásokat tettek. Ezek jórészt a lejegyző nyelvjárási sajátosságai és egyéni helyesírási jellegzetességei, illetve a helyesírás-változásoknak megfelelő formálást, alakítást jelentenek. Kájoninál az *i*-zés, *o*-zás; Mihál Farkasnál az erőteljes *í*-zés, *ö*-zés és *ű*-zés; Petrovay Miklósnál hasonlóképp *ő*-zés és *ű*-zés, valamint az *ny* depalatalizációja mássalhangzó előtt és a középső nyelvállású veláris labiális rövid hangzó (*o*) megnyúlása figyelhető meg. Ezek a módosítások, ahogyan azt Küllős Imola megállapította egy tanulmányában, a szöveg „aktualizálásának, adaptálásának, mai szóval élve: ’gyakorlati újrahasznosításának’ jelei”.³⁹

Másrészt az említett kéziratos források lejegyzői radikális formai változtatásokkal is segítették a darab egyre erőteljesebb folklorizálódását. Petrovay Miklós és Mihál Farkas a scénák megjelölésével és a szereplők felsorolásával, illetve neveiknek kiírásával még valamelyest utaltak az eredeti mű egészére és drámaszöveg voltára. A második és harmadik scénának, illetve a *Gazdag Pokolbeli siralmának* önkényes kiválasztásával azonban az adott (bár ismeretlen) szerzőhöz kötött alkotás jelentősen lerövidült, így alapvetően megváltoztatták a *Comico-Tragoedia* eredeti arculatát. Kájoni és Szőlősy Bene-

39 KÜLLŐS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 1), 81.

dek *Cancionaléja*, Illyés István *Sóltári és Halottas énekei*, továbbá az *Écsi-énekeskönyv* a formaváltáson túl már a műfaji változás irányába is elindították a művet, s ezzel kezdetét vette a szöveg egyre nagyobb mértékű elszemélytelenedése, s teljesen önálló és anonim variálódó költeménnyé, énekké válása. Miközben tehát a második scéna önálló történetként kezdett terjedni a XVIII. századi ponyvanyomtatványokon, párhuzamosan a *Gazdag pokolbeli siralma* független, énekelhető versként is bekerült a populáris hagyományláncba. A kéziratos másolatok variánsképző szerepe után a XVIII–XIX. század népi-irodalmi kultúrájában az önállósult drámarészlet és a *Gazdag siralmából* (egyházi) népénekké váló *Ó, búlátott...*⁴⁰ egymás mellett élésének lehetünk tanúi.⁴¹

III.2. Ponyvanyomtatványok

Az Európa-szerte elterjedt ponyvanyomtatványok a XVIII. századtól kezdve Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendtek; a közkedvelt olvasmányok terjesztésének fórumaként a populáris kultúra egyik legfontosabb médiumát jelentették.⁴² A korabeli ponyvák jelentős része vallásos-moralizáló témákat és műfajokat adott közre, részint az erkölcsi példaadás szándékával.⁴³ Ebbe a tematikus és funkcionális csoportba sorolhatók azok az olcsó lenyomatok is, amelyek a *Comico-Tragoediáról* készültek. A Lázár-jelenetet számos ponyvakiadás közvetítette különféle címvariánsokkal a populáris olvasóközönség felé, pontos számuk azonban jelenleg meghatározhatatlan, akárcsak datálásuk, hiszen a kiadás évét és helyét a kiadók általában nem tüntették fel a címlapokon.

Az Országos Széchényi Könyvtár törzs- és különgyűjteményeiben a katalógusok alapján nyolc ponyvakiadást⁴⁴ találtam a Névtelen szerző drámájá-

40 Zenei vonatkozásairól: SZABOLCSI Bence, *A XVII. század magyar világi dallamai II*, Bp., Akadémiai, 1950, 9, 92; PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 122. sz. (az 1675-ben kiadott dallam előképét egy 1641-es metrikus ódából idézi *uo.*, 519); SZENDREI Janka, *Kisambitus – régi stílus = A magyar népdaltípusok katalógusa*, I. 3. fejezet, Bp., MTA ZTI, 1988, 513; SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *A XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., Akadémiai, 1979, I, 154–155, II, 73.

41 Köszönöm Csórsz Rumén Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet a *Comico-Tragoedia* egy további előfordulási helyére: *Comico-tragoedia* todaléka (1751 után), Kolozsvár, Akadémiai Kvt. MSU 1214, mf: MTAK A 367/I., STOLL, i. m., 243. sz. Ez a számomra új adat jelen tanulmány főszövegébe még nem kerülhetett be, későbbi kutatásaim során azonban kiemelt figyelmet fogok fordítani tanulmányozására.

42 A hazai ponyvairodalomról részletesen: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978.

43 A magyar verses és prózai ponyvanyomtatványok csoportosítása: KÜLLŐS, i. m., 58.

44 Időrendben:

1) *A pokolban kínlódó Dús-gazdag története, mely a régi Töredékekből össze-szedetett, és a*

ról. Ezek közül öt *A pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája...* címmel, három pedig *Ama hajdanában frissen élő, de már most pokolban kínlódó dus-gazdag históriája [...]* címvariánssal maradt ránk pár lapos önálló füzetként vagy több népszerű darabbal egybekötve. Az, hogy a *Comico-Tragoedia* második scénája a XVII–XVIII. századi kéziratosság után ennyire intenzíven terjedt tovább a ponyvakultúrában is, főként a bibliai történet aktualizálhatóságának és erős példázatoságának, valamint cselekménye mozgalmasságának köszönhető. Az 1847-ben, Farkas Ferencz Czéh nyomdája által Magyar-Óvárrott kiadott ponyvaváltozat⁴⁵ címével jelzi is, hogy *A pokolban kínlódó dus-gazdag* oly kedvelt históriáját példázatul adja ki a köznép számára.

Ezek a kiadványok tehát a dráma gondolati struktúrájának és moralizáló szándékának megtartása, valamint a második scéna szövegének többé-kevésbé hű átvételének szempontjából követik a Névtelen szerző eredeti alkotását. További jellegzetességeik azonban már jócskán eltávolítják őket a darabtól, s a *Comico-Tragoediához* kötődő populáris hagyományláncnak a végén, a folklorizálódásnak a már igen erőteljes szintjén helyezkednek el. Esetükben az apróbb lexikai szintű eltéréseken túl az átvett szövegrészlet címének módosítása, az erőteljes formaváltás, sőt a műfaji kategória eltolódása is megfigyelhető.

A többségében 8–16–24 lapnyi ponyvapagellák a *Comico-Tragoedia* Lázár-jelenetéről a darab scénamegjelöléseit már teljesen elhagyják, de a szereplők neveit még feltüntetik (általában latin és magyar nyelven is), halványan utalva a mű egykori színjáték mivoltára. Hasonlóképp megtalálható a ponyvakiadások

kegyes Olvasóknak az olvasásra újjólag ki-adatott, h. n., é. n. [1800 k.], OSZK 820.863.

2) *Ama hajdanában frissen élő de már most pokolban kínlódó Dus-gazdag históriája, mely a régi töredékekből össze szedetett, és a kegyes Olvasóknak kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*, h. n., é. n. [1800 k.], OSZK 820.792. Nro. 27.

3) *Ama hajdanában frissen élő de már most pokolban kínlódó dúsgazdag históriája, mely a régi töredékekből össze szedetett, és a kegyes olvasóknak kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*, h. n., é. n. [1810] OSZK 821.132. Koll.

4) *A Pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely régi Töredékekből össze szedetett, és a kegyes Olvasóknak kedvéért újjólag nyomtatásban ki-adatott*, Budán, nyomtatott 1832-dik Esztendőben, OSZK PNY 6051.

5) *A' pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája*. Példázatul a' köznép számára kiadja Farkas Ferencz, Magyar-Óvárrott, Czéh Sándor könyvnyomdájában, 1847, OSZK PNY 562 (2/16).

6) *Ama hajdanában frissen élő de már most Pokolban kínlódó Dús-gazdagnak históriája, mely a régi töredékekből öszveszedetett, és a kegyes olvasó kedvéért most újonnan nyomtatásba vétetődött*. Gyulán, Nyomatatta s kiadta Réthy Lipót, 1858, OSZK PNY 579 (4/32).

7) *A pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely a régi töredékekből öszveszedetett és a kegyes olvasóknak kedvökért újjólag nyomtatásban kiadatott*. Nyomatatta Tichy Alajos N. Váradon, 1861, OSZK PNY 605 (5/35).

8) *A Pokolban kínlódó Dús-gazdag históriája, mely a régi töredékből öszseszedetett és a kegyes olvasóknak kedvökért ójlag nyomtatásban kiadatott Budapesten*. Nyomatott Bagó Márton és fiánál, [é. n.?], OSZK PNY 6.005.

45 OSZK PNY 562 (2/16).

elején a darab második scénájának nótajelzése is, ám többnyire téves, helytelen formában. Az *Ad Notam Odes Hist.: A Tündér országról bőséggel...* eredeti nótajelzés ugyanis *Édes Hirt.* alakban szerepel a kiadványokon, immár értelmét vesztve. Ez után olvasható a darab második scénájának első három actusa (külön megjelölés nélkül) és a *Gazdag Pokolbeli siralma* (az eredeti műben ez a 4. actus). A ponyvák által közreadott szövegváltozatok tehát az eredeti négyfelvonásos drámának csupán egyetlen részletét (2. sc.) tartalmazzák, még hozzá erősen stilizált formában, ily módon az eredeti mű nagy mértékben rövidített variánsainak sorát hozzák létre.

A látványos formaváltással összefüggő folklorizációs jelenség az átvett szövegesség műfajának megváltozása is. Az eredeti, viszonylag terjedelmes műalkotás egyértelműen drámaként, drámai költeményként aposztrofálható műfaja ugyanis a *verses dialógus* irányába tolódik el a ponyvakiadások esetében. Ezzel a műfaji kategóriával jelölik a cédulakatalógusok tételei is *A pokolban kínlódó dúsgazdag históriájának* műfaját. A besorolás Pogány Péter *A magyar ponyva tüköre* című nagymonográfiájából ered, melyben a szerző jó érzékkel nevezi verses dialógusnak⁴⁶ a népszerű történet ponyvaváltozatait – habár Pogány még tévesen Felvinczi Györgynek tulajdonítja a művet. Pogány munkája alapján öt ponyvalenyomat esetében⁴⁷ az OSZK cédulakatalógusai is Felvinczit azonosítják szerzőként – szintén tévesen. Az általam vizsgált összes ponyva (mind a nyolc) egyértelműen a Névtelen szerző *Comico-Tragoediájának* folklorváltozata, s nem Felvinczi azonos című darabjái.

További jelentős folklorizációs jegy egyes ponyvanyomtatványoknál az eredeti darab szabad bővítése, a *Gazdag Pokolbeli siralma* utolsó soraihoz hozzátett köznyelvis, csekély művészi értékű strófák többlete.⁴⁸ Ezek elsősorban az elrettentést és a jó példára intést szolgálták, csakúgy, mint a tartalmilag hasonló szerepet betöltő *Intés a kegyes olvasóhoz*,⁴⁹ amely előszó jellegű

46 POGÁNY, *i. m.*, 18.

47 OSZK PNY 579, PNY 562, PNY 605, PNY 6.005, PNY 6.051.

48 Az OSZK PNY 579 (4/32) jelzetű ponyváról, az eredeti sortöréseket feltüntetve idézzük:

Dives, a gazdag: „Örökké valóság! ez a kemény fogság, engem vég nél- / kül fáraszt; belől viadalmat, kívül aggodalmat, mint egy / tengert áraszt. // Örökké valóság! örökké valóság! engem fáraszt és / öldököl, örökké valóság, örökké valóság, engem kínoz / ösztököl. // Szálj alá pokolba, ember gondolatja, nem hogy ott / megsüttesél, hanem hogy büntől és az örök tűztől te / megmenekedhessél. // Itt semmi vigasság nincsen, hanem rabság, örökké va- / lóság, örökké valóság, oh örökké valóság! oh örökké / valóság!” – Vége.

49 Az OSZK PNY 579 (4/32) jelzetű ponyvából idézve:

Intés a kegyes olvasóhoz: „Oh ti kik nagy fént még meg nem untátok, / S vidám szemeteket még be nem hunytátok, / Az én intésemet kérek hallgassátok, / Értelmét azoknak jól megfontoljátok, / Jaj néktek, kik most megbotránkoztatjátok, / Az együgyűeket bűnre most taszítjátok, / Az igazat a kik itt elfordítjátok, / Jaj minémű kína a lelket adjátok. / Vaj ki sokan égünk ott egy kemenczében, / Mintszkorpioval tömött szelenczében, / Kik csak egy meggondolt bűnért

paratextusként olvasható némelyik ponyvakiadás elején. A különféle címvariánsú ponyvanyomataok tehát egy több szintű folklorizációs folyamatban alakultak ki. A [z ama hajdanában élő, de már most] Pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája újonnan keletkezett címével, erőteljes formaváltásával, a műfaj eltolódásával, lexikai variálódásával és esetenként kibővülve egy paratextussal és négy záró strófával jelentősen eltávolodott a Névtelen szerző eredeti alkotásától. Ezek a ponyvanyomatok már új funkciójú, s részint megváltozott mondanivalójú tényleges folklórváltozatokként vannak jelen a *Comico-Tragoedia* hagyományláncában. Pogány Péter kategóriáit idézve egyszerre közkincsek és közprédák: „Közkincse az olvasóknak, közprédája nyomdászoknak, szerzőknek, szerkesztőknek. De közpréda mivolta hasznára is vált: az életét hosszabbította meg, folytonos újjászületését tette lehetővé.”⁵⁰

III.3. A „Dúsgazdagolás” kalendáriumi szokása és a népi színjátszás

A *Comico-Tragoedia* színpadi előadásáról szóló legkorábbi adat az 1697-es *Vett-jegyzőkönyvből*⁵¹ származik. A Vett János György nagyszebeni diák feljegyzéseit tartalmazó kézirat *Cantiones Hungaricae & Latinae* című fejezetében található egy *Cantio ad Hungaricam Comediam* című, nótajelzéssel ellátott verses prologus, amely egyértelműen a *Névtelen Comico-Tragoedia* előadására utal. Habár a prologusban nem szerepel sem a darab címe, sem a feltételezett szerző neve vagy valamilyen erre vonatkozó adat, a szereplők nevei és felsorolásuk sorrendje megegyezik a *Comico-Tragoediáéval*. A színdarabot Zábánus János nagyszebeni követnek és királybírónak, a szászok grófjának Nagyszebenbe való visszatérésének tiszteletére adták elő.⁵²

ördög kézben, / Estünk, kínoztunk olthatatlan tűzben. / Jaj átkozott fejünk, mely nagy kínra jöttünk, / Az igaz ösvényből, mert kitévelyedtünk, / Értelem világa nem fénylett előttünk, / S az igazság napja nem támadt fel nekünk. / A szép arany időt mely rútul vesztettük, / Ifjúság zsengejét ördögnek szenteltük, / Feslett erkölcsünknek roszságát követtük, / S méltán mi magunkat tűzbe ejtettük. / Jobb volna mi nekünk hogy semmivé lennénk, / Avagy hogy kövek közt egy boncsba tétetnénk, / S tenger mélységébe örökre vettetnénk, / Hogy sem örök tűzben végnélkül gyötrődnenk, / Vajha mi a földre most visszamehetnénk, / Bár emberek közé ne is eresztetnénk, / Bátor mindenféle szégyenbe ejtetnénk, / S erős kínok alá minden nap vétetnénk. / Hamuban, s szőr zsákban bátor öltöztetnénk, / Mindenféle kínra jó kedvvel sietnénk, / Bátor a disznók közt moslékkal étetnénk, / Csak hogy bűneinkért eleget tehetnénk. / Ti azért a kiknek penitenciára, / Még időtök vagyon a megjobbulásra, / Ne vegyétek kérlek e dolgot tréfára, / Hogy ne jussatok e szörnyű kínvallásra.”

50 POGÁNY, i. m., 12.

51 A *Vett-jegyzőkönyv* kézírata Kolozsváron található (KE 970 sz.), mikrofilmmásolata az MTA könyvtárában: 3/III. A kézirat leírását lásd: SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929, 288.

52 DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar Lázár-dráma nagyszebeni előadásához*, FK, 1(1955), 413.

A nagyszabesi lutheránus iskola diákjai tehát a XVII. század végén vélhetően színre vitték a Névtelen szerző alkotását. A darabnak ugyan más, megközelítőleg egykorú előadásáról jelenleg nem tudunk, de a téma több csíksomlyói ferences színházban felbukkan a XVIII. század folyamán, ami állandó jelenlétére utal az erdélyi paraliturgiában. E terület további kutatásokat igényel.⁵³ Mindemellett elképzelhető, hogy a *Névtelen Comico-Tragoedia* elsősorban nem dramatikus játékként töltötte be funkcióját, sokkal inkább irodalmi produktumként, amelynek Bayer József szavait idézve „nincs egyéb célja, mint hogy olvasmányképpen hasson”.⁵⁴ Talán nem véletlen, hogy az a színpadi adaptáció, amelyet Bálint Vilmos készített 1932-ben,⁵⁵ elsősorban szintén eszmei-tartalmi értéke miatt nyúlt vissza a Névtelen szerző alkotásához, s annak témáját, illetve a benne meglévő erkölcsi példaadás lehetőségét ragadta meg *A Dúsgazdag* című, négy képből álló bibliai színházban.

Bálint Vilmos maga írja a darabhoz készített tájékoztatójában, hogy átdolgozását a Csíkban közismert *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája* című régi moralitásból alkotta meg „a nép kérésére – a nép részére”, és zárójelben oda is teszi, hogy a moralitás „erkölcsi tanulságokat hirdető drámai költemény”-t jelent. Az általa feldolgozott darabot rövidebb változatában már ötször előadatta falusi műkedvelőivel, s mint írja: „merem állítani, hogy népünk lelkét, a tömeget így megfogni semmivel sem lehet. Előadásainkra a szomszéd falukból is seregesleg jött a nép – s élőpéldákra hivatkozhatnám, kik a darab hatása alatt egészen megváltoztak.”⁵⁶ Tájékoztatóját azzal zárja, hogy adaptációja közreadásának célja, hogy „keressen fel minden magyar falut, – ott rázzon, emeljen fel minden élő lelket s kössön az Istenhez elszakaszthatatlanul”.⁵⁷

53 Bővebben, kontextuális és műfaj történeti elemzéssel: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiség történeti háttere*, Piliscsaba–Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Magyar Ferences Források, 5), 333, 348–354. Jantso Ferenc *A Dúsgazdag és a szegény Lázár témájú* (Kanta, 1778. június 14.) c. drámaszövegének kiadása: *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 2), 19. sz., 857–901. – További elemzések és forrásközlések: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színház a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek, 132); „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok?*: Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból”, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a latin szöveg gond. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.

54 BAYER József, *A magyar drámairodalom története a legrégebbi nyomokon 1867-ig*, Bp., MTA, 1897, I, 26.

55 *A Dúsgazdag, bibliai színház 4 képből*, A régi moralitást színpadra írta BÁLINT Vilmos plébános, Cluj-Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1932 (A „Magyar Nép” Könyvtára, 46).

56 *Uo.*, 5.

57 *Uo.*, 5–6.

Bálint Vilmos bibliai színjátéka adaptáció mivoltánál fogva a *Comico-Tragoediának* már egy igen magas szintre eljutott folklórváltozatát képviseli. Igen találóan fogalmazta ezt meg már a darabot közreadó könyvsorozat szerkesztője, Gyallay Domokos is, aki nagy örömét fejezte ki előszavában, hogy Bálint Vilmos átdolgozása olyan színjátékot ismertet meg a közönséggel, amely a

falusi színjátszás nemes céljainak mindenképpen megfelel. Bálint Vilmos öröklött népi kulturánk egyik legérdekesebb alkotását *fedezte föl és tette újra élő kincsé*, mikor a 'Dúsgazdag' bibliai történetét *a régi alapokon újradolgozta és színre alkalmazta*. Örömmel vállalkoztunk ennek az értékes munkának a kiadására, mert bizvást reméljük, hogy minden magyar faluban lelki áldásokkal fog járni 'A Dúsgazdag' történetének színpadi bemutatása.⁵⁸

Bálint Vilmos színdarabjának elsődleges funkciója valóban az „újra élő kincsé tétel”, a dráma emlékezetének fenntartása volt, csakúgy, mint a XIX. századi ponyvanyomtatványok esetében. Habár a Dúsgazdagról szóló XX. századi bibliai színjáték az alaptörténet megtartásával, a többé-kevésbé megegyező szereposztással, a négy részre való felosztással, valamint a helyenkénti szó szerinti átvétellel valamelyest követi a *Comico-Tragoedia* második scénáját, a színdarab egészében véve azonban mégis meglehetősen távol áll a Névtelen szerző eredeti alkotásától. A legszignifikánsabb különbség magának a művészi közegnek az eltérése a darab funkciójának, céljának a megváltozása. Bálint adaptációja kiemelte ugyanis az eredeti művet írott irodalmi közegéből, s egy gyakorlatban, színpadon is többször bemutatott darab szöveggé vált. Ráadásul esetében már nem is biztosan feltételezhető az eredeti, négy felvonásból álló teljes dráma ismerete, hiszen előszavából kiderül, hogy annak egy ponyvaváltozatából (a Csikban közismert *A pokolban kínlódó Dúsgazdag históriája* című régi moralitásból, lásd fentebb) dolgozott. Bálint Vilmos darabja ezáltal tehát a variánsképződésnek már a többrétegű, s meglehetősen magas szintjére eljutott formáját nyújtja.

A folklorizáció következő, s előrehaladottabb fokát képviseli többek között a Volly István gyűjtésében fennmaradt *Gyergyóalfalui Dúsgazdag* népi játék,⁵⁹ valamint a Dömötör Tekla által közölt *Gyergyóditrói Dúsgazdagolás*.⁶⁰ Bálint Vilmos adaptációja – noha színpadon is előadták – mégis olvasásra szánt, moralizáló vallásos színdarabnak, szöveggé vált írodott; a Volly- és Dömötörféle⁶¹ változatok viszont elsődleges funkciójukban népi játékok, közegük tehát

58 *Uo.*, 3–4.

59 VOLLY István, *Népi játékok*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1941², III, 37–54.

60 *Régi magyar drámai emlékek*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, II, 89–91.

61 Ide sorolható az alábbi szövegközlés is: SZÉKELY László, *Csiki áhítat: A csiki székelyek vallási néprajza*, Bp., Szent István Társulat, é. n. [1995], 134–136.

kizárólagosan a szóbeliség. Lejegyzett formájuk ebből adódóan csupán pillanatképnek tekinthető, hiszen még ha van is forgatókönyvük, bizonyos meghatározott utasításokkal és állandó elemekkel, az előadás során mégis mindig változó, rögtönzésszerű mozzanatokkal kiegészülő változatokban valósultak meg. Volly István meg is jegyzi az általa közölt népi játék után, hogy a Lázár-történet, vagyis a *dúsgazdagolás* szerepeit a ponyvanyomtatványokból ismerik és sajátítják el a különböző falvakban, ám az előadás módja egymás között, általában családon belül öröklődik apáról fiúra szálló hagyományként.⁶²

A *dúsgazdagolás* vagy *ördögfarsang*, *ördögbetlehemes* néven ismert népi játékokban jól nyomon követhető az a folyamat, hogy a bibliai-irodalmi eredetű parabola népszerű ponyvaolvasmányként, illetve közkedvelt színdarabként hogyan válik recens kalendáris népszokássá. A *dúsgazdagolás* mint maszkos alakoskodás ugyanis Szent Lázár középkori kultuszával összefonódva meghatározott szöveg- és rítuselemekből felépülő kalendáriumi szokássá vált, amelyet Vízkeresztől nagybőjtig játszottak az (egyházi) év során. A népszokás elterjedtségét és kedveltségét jelzi, hogy Csík és Udvarhely megyékben egészen a második világháborúig előadták farsangkor a *dúsgazdagolás/ördögfarsang* játékát.⁶³

A *Comico-Tragoedia* második scénájával jobbra azonos szereplőket felváltató, maszkos alakoskodások szövegüket tekintve az eredeti mű – ponyvanyomtatványokon keresztül közvetített – rövidített változataiból vesznek át meghatározott részleteket és egészítik ki szabad, improvizatív elemekkel. A gyűjtő feljegyzései az előadás külsőségeiről is tartalmaznak információkat, így például leírást adnak a díszletről és a szereplők számára előírt viseletről.⁶⁴ A jelmezek, maszkok és egyéb kellékek hiteles képet adnak arról, hogy a *Comico-Tragoedia* folklorizálódásának ezen a szintjén már a képzelet is komoly alakító, variánsképző tényezőként van jelen. A lándzsával megjelenő Sátán, az ollós szerkezetekkel és zörgőkkel felszerelt, kilógó nyelvű ördögök, a vászonálarcos, magas süveget viselő kaszás halál stb. imaginált alakjai⁶⁵ a hívőket az erkölcsös életre a félelemkeltéssel figyelmeztető népies barokk kultúra továbbfejlesztett, XX. századi populáris változatai.

Ám a Lázár-történet szüzséjén átszűrődő erkölcsi intések és a népi előadás eszközei által közvetített rettenetkeltés szándéka itt már nem csupán az általános értelemben vett kollektív moralizálás céljait szolgálja, hanem az egyházi év egy adott alkalmához, a farsanghoz kötődve összefonódik a nagybőjt kezdetét jelző

62 VOLLY, *i. m.*, 54.

63 DÖMÖTÖR Tekla, *Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban*, Ethnographia, 68(1967), 255; Uő, *Dúsgazdagolás = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, I, 631.

64 VOLLY, *i. m.*, 38–39; RMDE II, 89.

65 Erről lásd még: DÖMÖTÖR Tekla, *A magyarországi ördög-ikonográfia problémái*, Ethnographia, 97(1986), 295–309

időszak corporális és spirituális elmélyülésével. A *dúsgazdagolás* egy konkrét eseményhez kapcsolódó, meghatározott aktualitású kalendáriumi szokás, amelyet éppen ciklikussága, az egyházi év során újra és újra visszatérő volta tart életben. A hagyományörzés fontossága mellett ennek köszönhető, hogy az erősen hívő, vallásukat gyakorló katolikusok körében Szentegyházán még napjainkban is él a *dúsgazdagolás/ördögfarsang* szokása.⁶⁶ Ebben az értelemben pedig a *Comico-Tragoedia* (második scénájának) folklorizálódása jelenleg is tart.

Ad Notam Odes Hift : A' Tündér Ország.

Voluptus. A' Gyönyörűség kezd szölnani,

Mi is Ebrietas jer, mennyünk Udvarhoz,
Egy nagyGazdag ember hitt minket házához
Úgy-is kedvem vagyom most a' lakáshoz,
Szép pádimentomön való tántzolásához.

Dives. A' Gazdag.

El-készült az ebéd Tálnokok hol vagytok,
En azt tartom: ti tsak másutt kalatztok,
Pipa kártya, palatzk minden mulatságtok,
Ebéd felett nékem ritkán udvaroltok,
Mosdjál Ebrietas, mosdjál Voluptással,
Ezentúl ebédlünk szép mulatozással;
Azután enyhődjünk ofztán kotzkázással.

Inas most mindennek minden elég légyen,
Fellejtár és kukta mind meg elégedjen,
Még a' Vén Afzszony-is bortól részegedjen,
Tántzban izökeljenek; még ma egygyen egygyen
Egyél igyál lelkem, femmit ne bánkodgyál.
Minden te tsüreid rakva, vígan lakjál,
Nem bánt a' szegénység, bár ne sopánkodjál;
Mind bővitsd-meg tsüröd, azon gondolkodgyál.

Angelus. Az Angyal.

Vaj de bolond, bezzeg tsudáalom elmédet,
Nem tudod az éjjel meg kéri lelkedet?
Mitsoda neveltség izgat hát tégedet?
Más takarítja-el fok gyűjteményidet.

Dives A' Gazdag.

Nem tréfa ez, hívják drabantimnak felét,
Voluptas. Gyönyörűség.
De femmi dugja-bé ki ki arra fülét:
Tudom én máször-is hallottuak effélét,
Ebrietas. A' Rézség.
Eredj te, lapitzkazzad meg az all felét.

Lázár.

Im' hogy nem lehet most énnékom fel állnom
A s Egygy

A színjáték egyik keltezetlen ponyvakiadása (OSZK PNY 723.)

66 KARÁCSONYNÉ MOLNÁR Erika, *A Comico-Tragoedia, egy XVII. századi moralitás és a dúsgazdagolás = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNA Gábor et al., [Bp.], Paulus Hungarus–Kairosoz, 2004, 93–114. Bővebb, részletesebb formájában lásd az erről szóló disszertációt is: Uő, *A kalendáriumi szokások tárgyai: egy székelyföldi farsangi maszkos alakoskodás, a dúsgazdagolás és tárgyi világa példáján*, (kézirat), ELTE BTK, Bp., 2008.